

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.01.049>
УДК 81'367.6-11(092)(477)

І.А. МЕЛЬНИК, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та лінгводидактики
Волинський національний університет імені Лесі Українки
вул. Винниченка, 30-А, м. Луцьк, 43005
E-mail: ira_melnyk_@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5946-0261>

Т.Є. МАСИЦЬКА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та лінгводидактики
Волинський національний університет імені Лесі Українки
вул. Винниченка, 30-А, м. Луцьк, 43005
E-mail: masytska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2375-1179>

КОНЦЕПЦІЯ ЧАСТИН МОВИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКОВІ І.Р. ВИХОВАНЦЯ

У статті проаналізовано морфолого-синтаксичну концепцію частин мови І.Р. Вихованця, вибудовану на принципах функційно-категорійної граматики. Закцентовано на ієрархії семантичного, синтаксичного і морфологічного¹ критеріїв, у межах яких спочатку було схарактеризовано чотири лексико-граматичні класи слів: іменник і дієслово (центральні), прикметник і прислівник (периферійні); згодом до периферії повнозначних слів також уналежнено числівник за його семантичну специфіку; статусу службових слів-морфем надано прийменникам, сполучникам, часткам і зв'язкам; вигуки-речення, звуконаслідувальні слова-речення та частки-речення кваліфіковано як нечастиномовні слова-речення. У межах концепції п'ятикомпонентної системи частин мови виокремлено п'ять типів транспозиції: субстантивізацію, вербалізацію, ад'єктивізацію, адвербіалізацію, нумералізацію.

Ключові слова: функційно-категорійна граматика, гетерогенна класифікація, частини мови, іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник, аналітичні синтаксичні морфеми, транспозиція.

¹ Як і професор І.Р. Вихованець, ми послуговуємося прикметником *морфологічний* у складі термінних словосполучень.

Цитування: Мельник І.А., Масицька Т.Є. (2026). Концепція частин мови у творчому доробкові І.Р. Вихованця. *Українська мова*, 1 (97), 49–59. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.01.049>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Провідні тенденції розвитку сучасної української граматичної теорії репрезентовано в цілісній науковій парадигмі, виформуваній у студіях І.Р. Вихованця. Він запропонував науково вивершену й логічно впорядковану модель функційно-категорійної граматики, побудовану в національно-культурних вимірах з опором на вагомий здобуток вітчизняного та світового мовознавства. Широке теоретичне підґрунтя із залученням значного за обсягом фактичного матеріалу забезпечило його граматичній концепції, з одного боку, системність і універсальність, а з іншого, — національну специфіку й самобутність, і сприяло глибокому та багатоаспектному осмисленню граматичного ладу сучасної української мови, створенню концептуальних передумов для його комплексного аналізу.

Мета нашої статті² — усебічно проаналізувати функційну морфолого-синтаксичну концепцію частин мови І.Р. Вихованця крізь призму її еволюції і теоретичної цілісності з опорою на принципи гетерогенності та міжрівневий характер мовних ознак.

Центральне місце у граматичній концепції І.Р. Вихованця посідає теорія частин мови, що ґрунтується на принципах гетерогенності та міжрівневої інтеграції мовних ознак. Він послідовно відійшов від одновимірних класифікацій із домінувальним лише одним критерієм: лексичним, морфологічним або синтаксичним — і запропонував багатовимірну модель аналізу, у межах якої схарактеризував частини мови як своєрідні семантико-граматичні одиниці. Його частиномовну концепцію, орієнтовану на загальнотеоретичну граматичну проблематику сучасної української літературної мови, віддзеркалено в монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988), у якій послідовно обґрунтовано критерії виокремлення частин мови, зацентровано на перевагах гетерогенної класифікації, окреслено склад та ієрархію частиномовних класів слів, з'ясовано нечастиномовний характер так званих службових слів, числівників і вигуків, запропоновано вирізняти три ступені взаємопереходу в системі частин мови і т. ін.

Ці теоретичні засади поглиблено в академічній граматиці «Теоретична морфологія української мови» (2004), написаній у співавторстві з К.Г. Городенською, де дослідники застосували функційно-категорійний підхід до аналізу частиномовних одиниць, слів-морфем, слів-речень та морфологічних категорій у межах морфолого-синтаксичної концепції частин мови.

Згодом ідеї функційно-категорійної граматики були розвинені в колективній монографії «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (2017) (автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова).

І.Р. Вихованець успішно розв'язав проблему виокремлення частин мови та визначення критеріїв їх розподілу, яка, незважаючи на традицію наукового осмислення, у національній та світовій лінгвістиці була неоднозначно трактована. Досвід лінгвістичних досліджень переконливо підтвердив, що

² Статтю підготовлено на матеріалі доповіді, виголошеної на засіданні круглого столу, присвяченого 90-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Івана Романовича Вихованця.

опертя на якийсь один критерій у процесі частиномовної диференціації не дає змоги адекватно відобразити багатовимірну природу мовних одиниць, часто призводить до суперечливих міркувань і суб'єктивних висновків. Натомість системне й послідовне врахування сукупності істотних параметрів забезпечує наукову вмотивованість класифікації та її внутрішню узгодженість.

До основних критеріїв розмежування частин мови зазвичай належать семантичний, синтаксичний і морфологічний, а під час аналізу похідних одиниць — також словотвірний. Саме на такому комплексному підході наполягав І.Р. Вихованець, акцентуючи на обмеженості та неузгодженості гомогенних класифікацій. Він був переконаний, що проблематику частин мови потрібно розв'язувати не з погляду концепції «ізольованої морфології», а відповідно до тлумачення частин мови «як різновиду основної граматичної одиниці з параметрами міжрівневого характеру, якій властиві семантичні, синтаксичні й морфологічні ознаки» (Вихованець, 1988, с. 3). На його думку, застосування одного критерію не може забезпечити послідовного і повного опису частин мови, оскільки в межах цих одиниць тісно взаємодіють морфологічний, синтаксичний, семантичний та словотвірний рівні мовної системи. Лише гетерогенна класифікація, що поєднує семантичний, синтаксичний і морфологічний критерії, а також словотвірний і логічний як допоміжні, створює підґрунтя для всебічної та послідовної класифікації слів (там само, с. 13—14).

Усталені поняття однобічного (вужького) морфологічного переходу у зв'язку з комплексним підходом до трактування мовних явищ дослідник витлумачив у ширшій площині — як різні (синтаксичний, морфологічний, семантичний) ступені переходу в системі частин мови (там само, с. 19—23).

Принципово важливою в частиномовній концепції І.Р. Вихованця є чітка диференціація критеріїв з акцентуванням на їх ієрархії. На його переконання, саме комплексний підхід, який інтегрує семантичний, синтаксичний і морфологічний критерії, а для похідних слів — і словотвірний, уможливорює всебічну та науково обґрунтовану класифікацію лексико-граматичних класів слів. Характерно, що повний набір основних критеріїв зреалізований лише в ядерній зоні частиномовної системи, а периферійним одиницям властивий частковий набір критеріїв, що й зумовлює їхню периферійну природу. За такого розуміння частини мови постають як польові структури з ядром і периферією, що має важливе теоретичне значення для розуміння динамічної природи граматичної системи сучасної української мови.

В ієрархії критеріїв виразно домінує семантичний, що має опертям глибинні семантичні чинники, які визначають формування синтаксичних і морфологічних характеристик слів. Семантичний критерій насамперед віддзеркалює безпосередній зв'язок слів певного лексико-граматичного класу з позамовною дійсністю і повною мірою має стосунок лише до ядра класу, що безпосередньо корелює з предметним, лексико-денотативним значенням. Периферії притаманна узагальнена семантика, яка постала на основі предметного, лексико-денотативного значення ядра лексико-граматичного класу і набула поширення на похідні утворення з іншим предметним зна-

ченням. Категорійне значення, охоплюючи ядро семантико-граматичного класу та його периферію (деривати), визначає синтаксичні потенції слова та його місце у граматичній системі.

У межах семантичного критерію І.Р. Вихованець виокремив три взаємопов'язані виміри: номінативний (зв'язок з об'єктами довкілля), лексичний (власне лексичне значення слова) та категорійний (узагальнене значення частини мови). «Найбільш тісно пов'язаними в семантиці слова, — за спостереженнями вченого, — виявляються перші два виміри, що вказують на спрямованість окремих частин мови до відповідних об'єктів навколишнього світу та своєрідність відображення останніх у мові. Ступінь узагальнення в лексико-денотативному значенні слова і його категорійному значенні є різним. На найнижчому рівні абстракції перебуває індивідуальне лексичне значення слова, на найвищому — категоріальне значення частини мови» (там само, с. 13).

Другим в ієрархії частиномовних критеріїв є синтаксичний, який віддзеркалює функційне закріплення слова у структурі речення. Кожне слово з тим чи тим лексичним значенням зазнає синтаксичної спеціалізації, однак його мовленнєва реалізація часто зумовлює рухливість і зміну синтаксичних функцій, що призводить до виникнення синтаксичних дериватів. І.Р. Вихованець акцентував на двобічному розумінні синтаксичного критерію, що, з одного боку, охоплює формально-синтаксичні зв'язки, які формують поверхневу структуру синтаксичної конструкції, а з іншого, — семантико-синтаксичні відношення, що відбивають її глибинну структуру (Вихованець, 2004, с. 15). Такий підхід переконливо ілюструє органічний зв'язок формального і семантичного синтаксису в межах єдиної реченнєвої моделі.

Морфологічний критерій, третій у запропонованій мовознавцем ієрархії, доповнює синтаксичну характеристику частин мови й зреалізований через систему морфологічних категорій і парадигм. Його функціонування прогнозоване синтаксичним рівнем, оскільки саме синтаксичні позиції зумовлюють актуалізацію тих чи тих морфологічних параметрів. Залучення словотвірного критерію як допоміжного можливе за умови кваліфікації похідних слів у спірних випадках.

Отже, дослідник вибудував ієрархію критеріїв, відповідно до якої базовим слугує семантичний критерій, що визначає специфічну для конкретної словоформи граматичну спеціалізацію у структурі речення або словосполучення; морфологічний критерій, поширюючись на формальні ознаки частин мови, контрольований синтаксичним рівнем мови, зокрема його поверхневою та глибинною структурами. Словотвірний критерій як допоміжний важливо залучати за умови, коли основні критерії не дають однозначного результату.

Послідовне дотримання задекларованих теоретичних принципів зумовило перегляд традиційної системи частин мови. Тому замість узвичаєного розподілу, який свого часу справедливо критикували за непослідовність, розмитість класифікаційних критеріїв, а також за те, що він «ґрунтується на туманному й безплідному емпіризмі, а не на точній і плідній теорії...»

(Л. Теньєр — цитуємо за джерелом: Вихованець, 2004, с. 13—14), мовознавець репрезентував логічну, струнку, органічно впорядковану частиномовну класифікацію, вибудовану відповідно до багаторівневої інтерпретації «сукупності синтаксичних, морфологічних і словотвірних категорій у їхніх системних ієрархічних взаємозв'язках і співвідношеннях» (Вихованець, 2012, с. 4).

Спочатку І.Р. Вихованець виокремив чотири частини мови: іменник і дієслово (центральні частини мови), прикметник і прислівник (частиномовна периферія). Заперечивши традиційний частиномовний статус числівників, кваліфікував порядкові числівники як звичайні відносні прикметники (таке їх тлумачення було й раніше відбито в деяких узагальнювальних граматичних працях), а кількісні числівники з огляду на їх подібність до флексійних засобів вираження категорії числа іменника — як лексичні морфеми, що виконують функцію конкретизації кількісних характеристик предмета і в синтаксичному плані разом з іменником є неподільним компонентом речення (Вихованець, 1988, с. 30—34).

Згодом розвиток граматичної теорії зумовив переосмислення цього погляду, і числівникові «за його семантичну своєрідність, пов'язану з вираженням категорійного значення кількості» (Вихованець, 2004, с. 16), було надано статусу окремої частини мови, що перебуває на частиномовній морфологічній периферії (там само, с. 151). Отже, мовознавець запропонував цілісну п'ятикомпонентну систему частин мови, у якій іменник і дієслово становлять центр, а прикметник, числівник і прислівник — периферію.

До визначальних семантико-граматичних параметрів, на підставі яких І.Р. Вихованець розмежував частини мови як окремі самостійні морфологічні класи слів, належать узагальнені, або категорійні, граматичні значення, абстраговані від індивідуальних лексичних значень окремих слів; сукупність властивих їм морфологічних категорій; наявність або відсутність системи словозміни; а також спільність синтаксичних функцій у структурі речення.

Із семантичного погляду іменника як частини мови, що слугує для називання предмета, мовознавець протиставив словам — носіям ознаки, а саме: дієслову, прикметнику, прислівнику та числівнику, — кожен із яких репрезентує ознаку специфічним способом. Зокрема, дієслово виражає процесуальну ознаку, передаючи дію, процес або динамічний стан; прикметник спеціалізований на позначенні статичної, непроцесуальної ознаки предмета; числівник актуалізує кількісну характеристику предмета; прислівник називає статичну, непроцесуальну ознаку іншої ознаки.

Сукупність семантичних, морфологічних і синтаксичних диференційних рис забезпечує чітке розмежування п'яти основних частин мови: іменника й дієслова як найавтономніших мовних знаків, що становлять ядро системи частин мови, та прикметника, прислівника й числівника як менш самостійних за своїми семантичними, синтаксичними та морфологічними параметрами мовних одиниць, що формують її периферію.

На аргументоване переконання дослідника, усі три складники семантичного критерію цілком репрезентовані лише в центральних частинах мови. По-перше, їхнє лексичне значення безпосередньо пов'язане з типами

номінації: іменники позначають конкретні предмети та об'єкти довкілля, а дієслова називають дії, процеси і стани. По-друге, ці частини мови репрезентують різні фрагменти реального світу: іменник віддзеркалює предметний аспект дійсності, а дієслово — динамічний, пов'язаний із перебігом дій, процесів або станів. По-третє, іменники та дієслова відповідно є носіями узагальнених граматичних значень предметності і процесуальності.

Семантичні характеристики центральних частин мови тісно взаємодіють із їхніми формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними функціями. Так, у формально-синтаксичному аспекті іменник типово заступає функцію підмета і сильнокерованого другорядного члена речення, а дієслово — функцію присудка або головного члена односкладних речень, співвідносного з присудком. У семантико-синтаксичному плані іменники перебувають у позиціях суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя тощо, а дієслова — у позиціях предиката дії, процесу або динамічного стану. Таке синтаксичне функціонування іменника і дієслова засвідчує система їхніх морфологічних показників. Зокрема, для українського іменника характерні самостійні граматичні категорії роду та числа, а також категорія відмінка, яка є залежною від предиката, проте самостійною щодо прикметника. Дієслово має розвинену систему категорій часу, способу, виду та валентності. Окрім цього, кожна із цих частин мови вирізняють специфічні дериваційні морфеми, що забезпечують творення похідних лексичних одиниць. І саме центральні частини мови у взаємодії сигналізують про визначальну дієслівно-іменникову граматичну двокомпонентність як граматичний стрижень, що «створює справжній типологічний образ української мови, пронизує її морфологічну, синтаксичну і словотвірну підсистеми» (Вихованець, 2012, с. 4).

Отже, центральні частини мови — іменник і дієслово — наділені максимальною семантичною, синтаксичною та морфологічною автономністю. Іменник виражає предметність, а дієслово — процесуальність; обидві частини мови мають розвинену систему морфологічних категорій і специфічні синтаксичні функції.

Усі семантико-граматичні розряди прикметників, на відміну від центральних частин мови, не мають чітко окресленої лексичної автономії та граматичної самостійності. Якщо дієслова репрезентують динамічні ознаки й розвинену систему часових значень, то прикметники називають ознаки предметів об'єктивної дійсності, які здебільшого мають сталий, статичний характер. Вони охоплюють різноманітні властивості, якості, прикмети й відношення, що характеризують предмети і можуть бути зреалізовані безпосередньо або через зв'язок з іншими предметами, особами чи істотами.

Граматичну периферійність прикметника І.Р. Вихованець пов'язував із його функціонуванням у периферійній зоні реченнєвої конструкції. «Ознакове слово прикметником можна вважати тільки тоді, коли воно стоїть у присубстантивній позиції, виконує роль присубстантивного другорядного члена речення, узгоджується з опорним іменником у роді, числі й відмінку і виражає атрибутивне значення» (Вихованець, 2004, с. 124). Отже, присубстантивна позиція прикметника зумовлює його здатність відтворювати

іменникові морфологічні категорії відмінка, числа й роду, що набувають статусу залежних, несамостійних граматичних показників, підпорядкованих опорному іменникові.

Суперечливий характер числівника спонукав ученого застосовувати різноманітні підходи до його тлумачення: від заперечення частиномовного статусу до визнання як окремої частини мови. Аргументом на користь позбавлення числівника його частиномовної належності й ознак слова загалом та кваліфікації як лексичної морфеми слугувала ідея про подібність кількісних числівників до флексійних виразників категорії числа іменників (Вихованець, 1988, с. 30—34). Згодом І.Р. Вихованець дійшов висновку, що за гетерогенного підходу, у його семантико-морфолого-синтаксичному варіанті, цю частину мови потрібно вирізняти за семантичною домінантою — значенням кількості (означеної кількості як визначальної для цього лексико-граматичного класу слів та неозначеної кількості). Зокрема, він зазначав: «У числівниках спостерігаємо семантико-граматичну суперечність — безперечну значеннєву вагу, а отже, найочевиднішу необхідність у мовній системі й меншу граматичну «озброєність» порівняно з іншими іменними (іменником, прикметником) частинами мови» (Вихованець, 2004, с. 151), яку віддзеркалюють майже відсутні морфологічні категорії роду та числа; категорія відмінка не відображає його специфіки, оскільки притаманна й іншим іменним частинам мови; синтаксичні властивості числівників зазнали трансформації та нейтралізації. Усе це дало переконливі підстави дослідникові кваліфікувати числівник як своєрідний клас слів, що перебуває на частиномовній морфологічній периферії.

Прислівники вирізняють на тлі інших частиномовних класів передусім їхні синтагматичні особливості. Цей лексико-граматичний розряд слів не має самостійного своєрідного семантичного забарвлення, оскільки його лексичне значення сформоване на тлі семантики прикметника, дієслова, числівника та іменника. Характерною рисою прислівників є те, що значення якості, кількості, процесу або предметності вступає в синтагматичний зв'язок із предикатом і внаслідок цього реалізує функцію ознаки ознаки. За таких умов прислівники становлять синтагматичний клас слів, спеціалізований на виконанні означальної функції щодо предикатів. Інші частини мови, переходячи в клас прислівників, у різний спосіб нейтралізують свої синтаксичні та морфологічні властивості й набувають периферійного статусу у структурі речення або словосполучення. Перебуваючи в периферійній позиції щодо предиката, прикметники, числівники, дієслова та іменники вступають у синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення з предикатом, що зумовлює актуалізацію категорійного значення прислівника — значення ознаки ознаки (Вихованець, 1988, с. 17, 153—156).

Слова, що належать до певних частин мови, у флективних мовах (навіть непохідні одиниці) переважно мають мінімально двоморфемну структуру. В українській мові іменник і дієслово, а також прикметник і числівник чітко протиставлені прислівнику як незмінній частині мови. Для змінюваних частин мови характерна наявність кореневої морфеми — ви-

разника лексичного значення та релятивної кінцевої морфеми—флексії — засобу вираження синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Унаслідок нейтралізації кінцева релятивна морфема прислівника втратила словозмінну функцію та набула статусу дериваційного суфікса. Для цього лексико-граматичного класу типовими є дериваційні морфеми, які засвідчують їхню похідність від слів інших частин мови.

На думку І.Р. Вихованця, займенникові слова, попри наявність додаткових семантичних характеристик (вказівну функцію, опосередковану співвіднесеність із предметами та явищами дійсності) та синтаксичних особливостей (окрім внутрішньої, реалізованої в межах речення формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної функцій, їм властива також зовнішня синтаксична функція — слугують засобом зв'язку речень у тексті), не формують окремого частиномовного класу. Дублюючи семантичні, синтаксичні і морфологічні ознаки інших частиномовних класів слів, «вони можуть лише «претендувати» на роль складника (підкласу) усередині чотирьох частиномовних класів — іменника, прикметника, числівника і прислівника» (Вихованець, 2004, с. 18).

Службові слова та вигуки мовознавець позбавив частиномовного статусу. На його аргументоване переконання, саме відсутність самостійного лексичного значення, особлива морфемна структура, специфіка функціонування та внутрішні розрізнявальні ознаки відмежовують прийменники, сполучники, зв'язки, частки й вигуки від п'яти частиномовних класів слів. Це вможливило кваліфікацію службових слів як слів-морфем, а реченневих утворень на зразок вигуків — як слів-речень (там само, с. 19).

Службові слова як аналітичні синтаксичні морфеми у взаємодії із синтетичними граматичними морфемами репрезентують граматичну організацію української мови. Натомість вигуки із властивою їм морфологічною нечленованістю, емоційною виразністю, інтонаційною виокремленістю та орієнтацією на сферу мовлення посідають периферійне місце у структурі речення.

Отже, запропонований граматистом гетерогенний підхід до розподілу лексико-граматичних розрядів слів дав змогу відмовитися від традиційної однорівневої системи частин мови на користь ієрархічної моделі. У межах цієї моделі диференційовано п'ять класів повнозначних слів (із центральною роллю іменника і дієслова й периферійним статусом прикметника, числівника та прислівника), нечастиномовні службові слова-морфеми (чотири різновиди аналітичних синтаксичних морфем із різними функціями: прийменники, сполучники, частки, зв'язки), а також нечастиномовні слова-речення (вигуки-речення, звуконаслідувальні слова-речення та частки-речення).

З опертям на концепцію п'ятикомпонентної системи частин мови І.Р. Вихованець виокремив п'ять типів транспозиції: субстантивацію (перехід в іменники), вербалізацію (перехід у дієслова), ад'єктивацію (перехід у прикметники), адвербіалізацію (перехід у прислівники), нумералізацію (перехід у числівники) (там само, с. 26—28). Зважаючи на те, що процеси субстантивації, вербалізації, ад'єктивації, адвербіалізації та нумералізації мають підґрунтям конкретний вихідний фонд частиномовних одиниць,

він виділив їхні різновиди: відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відприслівникові й відчислівникові — у контексті п'яти зазначених типів транспозиції (Вихованець, 1997, с. 58). Транспозиційні процеси можуть виходити і за межі слів. За спостереженнями мовознавця, такі транспозиції ілюструють перетворення повнозначних частин мови на елементи нечастининомовного, тобто нижчого, ієрархічного рівня — аналітичні синтаксичні морфемі, зокрема прийменники, сполучники та частки (там само).

Замість узвичаєного двобічного (синтаксичного і морфологічного) переходу в системі частин мови І.Р. Вихованець запропонував науково обґрунтовану й аргументовану виважену триступеневу (синтаксичну, морфологічну і семантичну) концепцію частиномовних взаємопереходів, зацентрувавши на пріоритетній ролі синтаксису у транспозиції частин мови та в їхніх семантико-синтаксичних модифікаціях.

Початок частиномовного переходу дослідник пов'язав з уживанням слова в не типовій для нього синтаксичній позиції. За такого функційного зсуву змінені синтаксичні параметри слова можуть набути морфологічного закріплення або семантичного переосмислення, що зумовлює формування нових частиномовних ознак. Отже, кожен ступінь транспозиції віддзеркалює різний рівень закріплення нових ознак у слові — від ситуативного використання в певній синтаксичній ролі під впливом функційних потреб до глибших морфологічних змін і семантичних зрушень.

І.Р. Вихованець також розмежував неморфологізовані і морфологізовані синтаксичні зміни, повні і неповні морфологізовані зміни в системі частин мови. Зміни, що виникають у процесі переходу слова з однієї частини мови в іншу і не відображені в його формальній структурі морфологічними показниками, кваліфікував як неморфологізовані синтаксичні зміни; а зміни, за яких міжчастининомовний перехід супроводжує закріплення відповідних морфологічних показників, що формально репрезентують цей перехід, зарахував до морфологізованих синтаксичних змін.

Морфологізовані зміни репрезентовані у двох різновидах: 1) неповні морфологізовані зміни; 2) повні морфологізовані зміни. Неповні морфологізовані зміни оформлені засобами тієї самої, тобто вихідної, частини мови, або морфологізовані в межах вихідної частини мови; вони не передбачають переходу до іншого граматичного класу, а відбуваються всередині вихідної частиномовної системи, тому належать до морфологізованих змін першого (початкового) порядку. Повні морфологізовані зміни, на відміну від неповних, оформлені морфологічними засобами тієї частини мови, до якої відбувається перехід, тому мовознавець назвав їх морфологізованими змінами другого (завершального) порядку (Вихованець, 2004, с. 26—28).

За спостереженнями І.Р. Вихованця, іноді деякі лексико-граматичні класи слів, яким притаманний двоступеневий (синтаксичний і морфологічний) перехід, можуть зазнавати також третього, семантичного, ступеня, що завершує процес частиномовної транспозиції. «Нова для вихідної частини мови синтаксична позиція, морфологізація цієї позиції зумовлюють поступове «вростання» деривата у новий для нього семантико-граматичний

клас. Відбуваються різні семантичні нашарування на дериват, зближення з ядром іншого лексико-граматичного класу, внаслідок чого дериват стає позначенням іншого порівняно з вихідним лексичним значенням денотата» (там само, с. 27).

Взаємоперехід у системі частин мови на тлі п'ятикомпонентної частиномовної концепції постає як зумовлений комунікативними потребами триступеневий процес, що зреалізований на синтаксичному, морфологічному та семантичному рівнях. Відповідно до розмежування трьох базових ступенів частиномовних переходів — синтаксичного, морфологічного й семантичного — та концепції п'ятикомпонентної системи частин мови, підґрунтям якої слугували семантичні, морфологічні та синтаксичні критерії, І.Р. Вихованець виокремив такі основні різновиди транспозиції: 1) синтаксичну, морфологічну та семантичну субстантивіацію; 2) синтаксичну, морфологічну та семантичну вербалізацію; 3) синтаксичну, морфологічну та семантичну ад'єктивіацію; 4) синтаксичну й морфологічну адвербіалізацію тощо.

Отже, проблема частиномовної класифікації, як і багато інших дотичних до неї суперечливих і непослідовно потрактованих у традиційному мовознавстві питань теоретичної граматики, була успішно розв'язана на нових засадничих принципах з опорою на функційно-категорійний підхід. Відійшовши від узвичаєної класифікації частин мови, І.Р. Вихованець запропонував оригінальну, науково вивершену, логічно впорядковану концепцію частин мови, вибудовану в національно-культурних вимірах, яку розвинули і поглибили в численних студіях його учні та послідовники.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І.Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець І.Р. (1997). Різновиди транспозиції. *Актуальні проблеми граматики* (с. 57—60). Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка.
- Вихованець І., Городенська К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Універс. вид-во «Пулсари».
- Вихованець І. (2012). Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови. *Українська мова*, 2, 3—10.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Статтю отримано 11.01.2026

Статтю схвалено 19.03.2026

Статтю опубліковано 08.04.2026

REFERENCES

- Vykhovanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantic-grammatical aspect*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1997). Types of Transposition. *Current Issues in Grammar* (pp. 57—60). Kirovohrad: KDPU im. V. Vynnychenka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I., & Horodenska, K. (2004). *Theoretical Morphology of the Ukrainian Language*. Kyiv: Univers. vyd-vo "Pulsary" (in Ukrainian).

- Vykhovanets, I. (2012). The verb—noun grammatical type of the Ukrainian language. *Ukrainian language*, 2, 3—10 (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., & Sokolova, S.O. (2017). *Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Received 11.01.2026

Approved 19.03.2026

Published 08.04.2026

Iryna Melnyk, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor in the Department of Ukrainian Language and Linguodidactics
Lesya Ukrainka Volyn National University
30-A Vynnychenko St., Lutsk 43005, Ukraine
E-mail: ira_melnyk_@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5946-0261>

Teiana Masytska, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor in the Department of Ukrainian Language and Linguodidactics
Lesya Ukrainka Volyn National University
30-A Vynnychenko St., Lutsk 43005, Ukraine
E-mail: masytska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2375-1179>

THE CONCEPT OF PARTS OF SPEECH IN THE SCHOLARLY LEGACY OF I.R. VYKHOVANETS

The study analyzes I.R. Vykhovanets's morpho-syntactic concept of parts of speech through the lens of its evolution and theoretical integrity, based on the principles of heterogeneity and the interlevel nature of linguistic features. The main focus is on the theoretical foundations of interpreting the system of parts of speech, which is formed according to the principles of functional-categorical grammar.

Attention is drawn to the hierarchy of semantic, syntactic, and morphological criteria that determine the heterogeneous approach to classifying lexico-grammatical word classes. Language units are initially divided into four classes of parts of speech according to their inherent set of heterogeneous criteria: semantic in three dimensions, syntactic in a two-tier interpretation, morphological with consideration of the entire set of grammatical categories and paradigms, as well as logical and word-formation criteria as auxiliary ones.

The noun and the verb are characterized by a full set of features and are therefore assigned to the core of the parts-of-speech system; the adjective and the adverb, which lack certain features, are classified as belonging to the peripheral zone of parts of speech. Subsequently, the periphery of full-meaning words was also expanded to include a third morphological class — numerals, in view of their semantic specificity (initially, the scholar regarded numerals as lexical morphemes). Pronouns were not granted an independent part-of-speech status, since they duplicate the semantic, syntactic, and morphological features of other parts-of-speech classes; instead, they were interpreted as nominal, adjectival, adverbial, and numeral subclasses.

Prepositions, conjunctions, particles, and copulas were placed outside the category of words proper and were assigned the status of functional words-morphemes. Sentence-interjections, onomatopoeic sentence-words, and particle-sentences were classified as non-part-of-speech sentence-words.

Within the framework of the five-component system of parts of speech, five types of transposition were distinguished: substantivation, verbalization, adjectivization, adverbialization, and numeralization.

Keywords: *functional-categorical grammar, heterogeneous classification, parts of speech, noun, verb, adjective, numeral, adverb, analytic syntactic morphemes.*